

Галина Даніл'ян

ДАНІЛ'ЯН Галина Павлівна — аспірантка кафедри теорії та історії культури Харківської державної академії культури. Сфера наукових інтересів — філософія культури, проблема особистості в сучасному суспільстві.

ЕТНОКУЛЬТУРНА МАРГІНАЛЬНІСТЬ ЯК ПРОЯВ КРИЗИ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ В ДОБУ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Актуальність дослідження. Глобалізаційні процеси невпинно змінюють наше життя. У цей час іноді занадто швидкі зміни в глобальному соціокультурному просторі впливають на особистий стан людини, призводять до психологічних проблем і розладів, неадекватної соціальної поведінки і кризи ідентичності особистості. Особистість потрапляє у кризову ситуацію, яку А. Тоффлер вдало визначив як «футурошок» — стресове, шокове становище, у якому перебуває людина, нездатна пристосуватися до зовнішніх змін, неспроможна прийняти новий світ в усій його складності.

Серед багатьох проблем кризового стану особистості, різко актуалізованих процесами глобалізації, окреме місце посідає проблема кризи етнокультурної та національної ідентичності особистості, зокрема питання етнокультурної маргінальності як проміжного стану людини в системі етнічних відносин. Особливої актуальності питання етнокультурної маргінальності набуває в перехідний період, коли суспільство переживає стан інтенсивних змін базових цінностей: світоглядних, культурних, духовних, політичних, ідеологічних, національних тощо. Такі зміни, особливо за умов тривалої соціальної неусталеності, зумовлюють якісні зрушення в людський свідомості та реструктураційні процеси ідентичності особистості.

Огляд літератури. Незважаючи на спалах в останнє десятиріччя наукової цікавості до питання етнічної ідентичності та її кризового становища в умовах глобалізації, проблема етнокультурної маргіналізації як прояву кризи ідентичності особистості не набула достатньої розробки в філософському дискурсі. Дослідження маргінальності особистісної свідомості найбільш відображені у працях західних психологів Р. Парка, Е. Стоунквіста, Дж. Беррі, К. Меркало, феномен маргінальності аналізується переважно з психологічної точки зору. Названі автори доводять, що умовою маргінальності є стан внутрішнього конфлікту, зіткнення цінностей двох або більше соціальних груп.

З початком становлення незалежної української держави, що зумовило істотні трансформації в етнокультурному просторі нашої країни, проблеми соціальної маргіналізації набули значного розвитку в роботах вітчизняних соціологів М. Шульги, Т. Тоїчкиної, Т. Рудницької, В. Муляра та ін. Проте, природно, що як представники соціологічної науки, згадані автори вивчають перш за все соціальну складову феномена маргіналізації, причому саме на прикладі практичного втілення маргінальності в українському суспільстві. Таким чином, теоретичний культурфілософський аналіз маргінальності (зокрема етнокультурної) як прояву кризи ідентичності особистості здебільшого залишається поза увагою науковців.

Отже, **мета** пропонованої статті полягає в спробі культурфілософського аналізу етнокультурної маргінальності як прояву кризи ідентичності особистості в добу глобалізації. Поставлена ціль зумовлює такий логічний ланцюг дослідження: по-перше, визначити, які кардинальні соціокультурні зміни відбуваються в суспільстві за умов глобалізації, з'ясувати їх вплив на особистісну свідомість і самосвідомість; по-друге, виявити специфіку процесів кризи ідентичності та її компонента етнічної ідентичності в сучасних умовах; по-третє, простежити особливості феномену етнокультурної маргіналізації особистості та проаналізувати її саме як прояв кризи ідентичності особистості.

Як відомо, у ХХ столітті світ зазнав радикальних політичних, економічних, соціокультурних та духовних змін, зміст і наслідки яких виражає термін «глобалізація». У найширшому значенні глобалізацію розуміють як об'єктивний соціокультурний процес, що призводить до

безпрецедентного зв'язку і взаємозалежності регіональних культур, національних економік, політичних і соціальних систем, навколишнього середовища тощо.

Дійсно, за сучасних умов набуває інтенсивного та цілеспрямованого характеру тенденція до міжнародної інтеграції та взаємодії, стає реальним «світ без меж», в якому втрачають колишнє значення території та відстані. Простір соціального буття згущується, стає більш однорідним, окремі держави, регіональні культури та суспільства набувають рис глобального цілого. Природно, що за цих умов національні та державні форми організації людства поступово втрачають свою самодостатність, а процес розвитку соціальної структури сучасних суспільств набуває надрегіонального та наднаціонального характеру. Саме це дає можливість говорити про появу глобального «надсуспільства».

Слід зауважити, що така глобальна єдність виявляється не тільки і не стільки в політичній та економічній сферах. М. Ватерс, автор праці «Глобалізація», схильний відокремлювати перш за все культурну сферу як найбільш реальне поле розгортання глобалізаційних процесів [1, с.100]. Саме тут, у сфері культури, на думку ортодоксальних глобалістів, зростаюча глобальна взаємозалежність і взаємодія народів призводить до загрози уніфікації регіональних культур внаслідок виникнення спільних культурних цінностей і традицій і становлення єдиної універсальної цивілізації.

Проте глобалізація не заперечує різноманітності суспільств і культур. Зростання соціокультурних змін, що мають інтеграційну, уніфікуючу доміную, супроводжується процесами диференціації, які саме й підтримують етнокультурне розмаїття світу. У ситуації глобалізації співіснують одночасні процеси уніфікації та гострої боротьби за збереження етнокультурної та національної самобутності. З одного боку, глобалізація кидає виклик культурному різноманіттю, з іншого — грає сприятливу роль в його підтримці. Однак, зауважимо, що усвідомлення складності процесу глобалізації ні в якому разі не припинює проблеми етнокультурної самобутності.

У контексті глобальних змін проблема етнокультурної ідентичності тільки загострюється. Внаслідок суспільних трансформацій насамперед істотно змінюється об'єктивна соціальна реальність, відповідно реструктурується й суб'єктивна соціальна реальність — в індивідуальній свідомості руйнуються усталені норми і цінності. Зростаючі глобалізаційні процеси привносять докорінні зміни в картину буття окремої особистості. У буденне життя людини вливається новий, невідомий та різноманітний світ. Межа між «своїм» та «чужим» зникає, серед різних культур розповсюджуються однакові стандарти та символи. ЗМІ, міграційні потоки, поширення масової культури призводять до запозичення чи навіть нав'язування особистості елементів інших культур. Простір традиційної культури змінюється, втрачаються колишні орієнтири, з'являється відчуття невизначеності, несталості, розгубленості, становище особистості в суспільстві стає хитким, її попередні критерії самовизначеності вже не діють, а нові ще можуть бути нествореними. Така невідповідність критеріїв самоідентифікації, розпад уявлень «хто такий я?» і є криза ідентичності.

У такі кризові часи людина потребує перевірених, сталих орієнтирів, перш за все щодо уявлення, ким вона є, звідки й куди йде. Надійною групою підтримки за цих умов для людини стає етнос. Людині завжди необхідно відчувати себе частиною «ми» і саме етнокультурна ідентичність внаслідок сталості етнічної спільноти стає для особистості чи не найактуальнішою під час глобальних трансформацій. З усвідомленням своєї етнічної належності люди пов'язують пошуки виходу зі становища соціальної безпорадності, прагнуть знайти психологічну безпеку і стабільність, відчути себе частиною спільноти з привабливими ознаками.

Етнічне відродження розглядається науковцями як одна з основних особливостей розвитку людства другої половини ХХ ст. Процес зростання етнічної ідентичності в багатьох країнах навіть дістав назву етнічного парадокса сучасності, що виступає зворотним боком глобальних процесів наростаючої уніфікації духовної і матеріальної культури [2, с.5].

Перед тим, як далі розглядати проблему етнокультурної ідентичності, етнічної маргінальності зокрема, спробуємо зрозуміти ідентичність в загальному вигляді, тобто як філософську категорію. У найзагальнішому розумінні вона означає усвідомлення людиною

своєї належності до будь-якої групи, що дозволяє особистості визначити своє місце в соціокультурному просторі і вільно орієнтуватися в навколишньому середовищі. Необхідність в ідентичності викликана потребою людини в упорядкованості своєї життєдіяльності, а це можливо тільки в співтоваристві інших людей, завдяки якому індивід приймає пануючі в цьому співтоваристві елементи свідомості, смаки, звички, цінності, норми й інші засоби спілкування. Засвоєння всіх цих проявів суспільного життя додає життю людини впорядкованого і передбачуваного характеру, а також робить її причетною до певної культури.

Таким чином, ідентичність — це зв'язок особистості із спільністю, ототожнення людиною себе з певною суспільною групою, а також укорінена в духовному світі особистості система цінностей, ідеалів, норм, вимог відповідної спільності. Така система духовних якостей виступає усталеним ядром особистості, завдяки якому формується внутрішня система ставлення особистості до світу і до самої себе, система самоконтролю та самоорієнтації.

Однією із складових соціальної ідентичності особистості виступає етнічна ідентичність, тобто відчуття своєї належності до певної етнічної спільноти, однаковості з іншими її членами внаслідок спільності історичної пам'яті, спогадів про єдиних предків, емоційних зв'язків з батьківщиною та спільності основних компонентів культури.

Як відомо, в умовах глобалізаційних зрушень етнокультурна ідентичність потерпає змін, набуває різноманітних, непритаманних цій культурі відтінків. Глобалізація породжує чимало соціокультурних ризиків, перш за все пов'язаних з конфліктом партикулярного й універсального в культурі, втратою базових характеристик етнічних культур і, відповідно, трансформацією моделей етнокультурної ідентичності. Серед глобальних чинників, що впливають на процес трансформації етнокультурної ідентичності, можна виділити такі: ускладнення форм міжкультурної комунікації, розширення сучасного інформаційного простору, формування глобальних інфраструктур, що сприяють проникненню елементів чужорідних культур крізь національні кордони, розвиток індустрії масової культури та масові міграції зокрема.

Основними моделями сучасної кризової етнокультурної ідентичності, не обов'язково суперечливими одне одному, а навпаки, деколи співіснуючими не тільки в одному соціумі, але й в одній особистісній свідомості, в глобалістському дискурсі вважаються вже згаданий спалах етнічної самосвідомості, а також зворотний процес — розмивання етнокультурної ідентичності, ускладнення етнічної ідентифікаційної моделі та етнокультурна маргіналізація, причому дві останні моделі визнаються найпоширенішими ідентифікаційними моделями [3].

Саме маргіналізація стає одним із проявів реструктуризації свідомості особистості за умов нестабільного суспільства. Так, відносно сучасної соціокультурної ситуації можна говорити про загальну маргіналізацію, яка охопила багато країн світу. Зараз маргінальний статус для більшості населення поліетнічних країн стає не винятком, а нормою існування. «У наш час спостерігається утворення нових політичних систем, соціальних статусів, посилення міграційних процесів. З точки зору глобалізації сутність проблеми полягає не тільки в утворенні особливого прошарку маргіналів, а й у наскрізній маргіналізації суспільства, зникненні в ньому поділу на групи з єдино визначеними цілями, в утворенні багатомірної диференційованої соціальної реальності з умовними і розмитими між груповими кордонами та між індивідуальними межами», — справедливо зазначає О. Матета [4, с.11].

Аналізуючи характерні риси етнокультурної маргінальності, визначимось із поняттями «маргінал» і «маргінальність». Традиційно під маргінальністю розуміють граничний, перехідний, структурно невизначений стан суб'єкта. Проте в останні роки ці поняття використовують занадто вільно, з багатьох публікацій, де застосовують такі категорії, випливає, що майже будь-який стан переходу від однієї позиції в суспільному житті до іншої можна визначити як маргінальний. Але якщо так широко тлумачити поняття маргінальності, воно втрачає свій зміст.

Аби уникнути невизначеності в осмисленні явища маргінальності та процесів етнічної маргіналізації, розведемо традиційний соціологічний та культурфілософський аспекти їхнього аналізу. У суто соціологічному аспекті маргінальність здебільшого розглядається як стан

перебування особистості в соціальних верствах, що можуть бути зараховані до соціальної периферії. У разі філософського аспекту розгляду маргінальності ми матимемо справу з особистісним простором норм, цінностей, соціальних смислів і уявлень. Тобто в такому сенсі під маргінальністю слід розуміти те, що мав на увазі Р. Парк, вводячи це поняття — перебування на межі двох нормативних, ціннісних світів. Безперечно, можна погодитися з М. Шульгою, що «маргінальність — це насамперед стан особистісної свідомості, а не об'єктивний показник соціального локусу, якій посідає особистість» [5, с.167].

М. Шульга виділяє три типи явищ, до яких застосовується поняття маргінальності: соціальні суб'єкти, що перебувають у стані зміни свого соціального статусу, соціальні суб'єкти, у яких змінилося соціокультурне середовище (культурне, етнічне, мовне, релігійне) і соціальні суб'єкти, які опинилися в умовах нового соціально-політичного ладу [6, с.6].

Як відомо, розрізняють дві особливості процесу маргіналізації — процес зміни ідентичності особистості внаслідок її внутрішнього розвитку за умов стабільного суспільства або за умов вчасної адаптованості особистості до соціальних змін, та особливо драматичну зміну ідентичності особистості, зумовлену швидкою динамікою зовнішніх перетворень, до яких ця особистість нездатна адаптуватися. Дійсно, підґрунтям для особистісної маргіналізації не в останню чергу є та рухливість і хаотичність глобального соціокультурного простору, яка супроводжує хаотичність національних, культурних, політичних та економічних процесів. Наймасовіші процеси маргіналізації відбуваються тоді, коли змінюється соціальний порядок, коли підлягають трансформації найважливіші сфери людського буття. Соціальне довкілля змінюється несподівано, швидкими темами.

Головні елементи старої картини світу піддаються деструкції, а нова картина світу постає як незрозуміла і жахаюча. Такі зміни сприймаються особистістю як величезне лихо, як випробування, як тиск і насильство ззовні, людина нездатна одразу сприйняти такі радикальні системні зміни й не може адаптуватися до них на рівні власної ідентифікації. А там, де в людини виникають проблеми з адаптацією до нових умов, відбувається процес маргіналізації. У такому стані, з одного боку, триває процес розмивання старих ідентичностей, тобто втрата чіткості щодо власної позиції в системі соціальних координат, а з іншого — актуалізуються межі інших ідентичностей, які раніше перебували на периферії суспільної свідомості [6, с.9].

Отже, маргінальність — це стан вимушеної, зумовленої суспільними обставинами дезадаптованості, стан відходу від звичного соціального «місцеположення» особистості, від її звичної соціальної ролі та відрив від їхнього усвідомлення. Відповідно, маргінальність особистості — це зворотний бік кризи її ідентичності.

Одним із проявів маргіналізації особистості виступає етнокультурна маргінальність. Під впливом глобалізаційних процесів це явище набуває дедалі більшого поширення в усьому світі.

Під етнокультурною маргінальністю розуміють такий стан людини, за якого її особистість одночасно перебуває у двох або більше етнокультурних вимірах [5, с.173]. Відповідно, етнічний маргінал — це певний соціальний тип внутрішньо нецілісної особи, що стоїть на межі двох чи більше етнокультурних світів і не є органічно інтегрованою в жодний з них, а отже, перебуває в проміжному стані в системі етнічних відносин.

Розглянемо етнічний маргінальний статус особистості. Такий стан може виникнути з різних причин: людина може походити з етнічно змішаної сім'ї, або ж сім'я може мешкати в чужому етнічному оточенні. У такому разі маргінальність супроводжує людину з дитинства, з того моменту, як особистість починає сприймати дві традиції, дві мови та постає перед вибором обрати якусь з них, або синтезувати щось своєрідне. В іншому разі етномаргінальний статус особистості набувається зі зміною життєвої ситуації внаслідок міграції, трансформації політичних, культурних, соціальних умов життя людини. Зазвичай, такі процеси супроводжуються зміною особистісних орієнтацій в етнокультурній сфері та певною трансформацією свідомості.

Т. Рудницька слушно пропонує розглядати етнокультурну маргінальність як феномен, що виявляється на двох основних рівнях: перший рівень етнокультурної маргінальності характеризується наявністю об'єктивної подвійності зовнішніх атрибутів етнічної культури

(тобто мови, традицій, стереотипів поведінки тощо) і не супроводжується суб'єктивним відчуттям кризи етнічної ідентичності. Другий рівень виявляється в багатоманітних формах психологічної роздвоєності, ознакою якої є наявність суб'єктивного переживання суперечностей етнокультурної належності [5, с.173-174]. Істотним моментом поведінки такої етномаргінальної особистості, на думку сучасних дослідників, стають девіація та аномія, які підсилюють процеси руйнації соціальних зв'язків і відчуженості від нового соціокультурного середовища. Втративши свої етнічні корені, особистість розпоршується, втрачає свої колишні ціннісні орієнтири. Внаслідок руйнації звичайного етнокультурного середовища відбувається фрагментація свідомості маргінальної особистості.

Проте слід зазначити, що об'єктивний маргінальний статус необов'язково породжує внутрішню етнічну маргінальність і призводить до психологічного конфлікту. Існування на межі двох або більше етнічних культур може збагачувати людину, розширювати її культурний простір, звичайно ж, така людина сприятиме налагодженню та поширенню діалогу цих культур. Етнічна маргінальність у точному значенні цього слова настає тоді, коли людина не просто перебуває на межі різних етнічних культур, а коли цінності цих культур виявляються несумісними. Увібравши в себе антагоністичні культурні цінності, особистість втрачає можливість мати власну стійку систему особистісних цінностей і таким чином постає як внутрішньо амбівалентна особа. Для такої маргінальної особи характерні протиріччя між свідомим і підсвідомим, нестійка емоційна сфера, розмитість цілей та установок, переживання комплексу неповноцінності, постійні пошуки стабільності.

Втрата етнокультурних коренів робить маргінала особою з невизначеною, кризовою ідентичністю. На особистісному рівні можливі різні варіанти вирішення проблеми етнокультурної маргінальності. М. Шульга пропонує такі моделі розв'язання конфліктної ситуації [7]. По-перше, людина може віддати перевагу одному з етносів і самоідентифікуватися з ним, причому, скоріш за все, це буде домінантна етнічна група. По-друге, вона може проявити етнічний нігілізм і не зарахувати себе до жодного з етносів. Іншими словами, можлива слабка, нечітко виражена етнічна ідентичність або навіть її повна відсутність, принаймні, на усвідомлюваному рівні. Етнічна ідентичність, як та, що викликає занепокоєння, витісняється з особистісної ідентичності або заміщується ідентичністю більшого рівня, наприклад, відчуттям належності до великих національних спільностей — європейців, азіатів, громадян світу тощо. Проте виключення зі структури ідентичності однієї з її найважливіших складових — етнічної ідентичності — загрожує втратою цілісності Я-образу та втратою зв'язків із будь-якою культурою [2, с.14].

По-третє, людина може самоідентифікуватися з двома або навіть трьома етносами і мати подвійну або потрійну етнічну свідомість. Множинна ідентичність найвигідніша для людини, вона дозволяє їй використовувати досвід однієї групи для адаптації в іншій, опановувати багатства декількох культур без завдання збитку жодній [2, с.13].

Очевидно, що в основі явища етнокультурної маргінальності лежить криза етнічної ідентичності особистості і суспільства зокрема, тому в науковій думці можна зустріти припущення, що ще одним шляхом подолання кризової етнокультурної маргінальності може стати виважена державна політика, реальні політичні та соціально-економічні успіхи, серйозні досягнення у царині культури, які б забезпечили зміцнення національної основи поліетнічних суспільств.

Немає сумніву, що вирішення проблеми етнокультурної маргінальності повинно виходити з індивідуального підходу якщо не до жодної окремої особистості, то принаймні до певної групи маргіналів.

Підіб'ємо **підсумки**. Глобалізаційні процеси, інтегруючи зовнішній культурний простір, посилюють внутрішню етнокультурну диференціацію і призводять до загострення проблеми самовизначення особистості. Однією з найпоширеніших форм прояву кризи ідентичності за сучасних умов виступає етнокультурна маргіналізація як наслідок ситуації глобальної «відкритості» суспільств, їхньої соціальної нестабільності та динаміки міграційних процесів. Процес пристосування маргінальної особистості до нових умов життєдіяльності — це своєрідна

відповідь на виклики суспільства. Проте адаптація етномаргінальної особистості до нових умов існування в добу глобалізації відбувається вкрай повільно і болісно, що пояснюється передусім відсутністю стабільних форм життя, порушенням соціальної структури, руйнацією традиційних моральних норм і формуванням уніфікованої глобальної культури. Шляхи вирішення цієї проблеми — перспективна й вкрай актуальна тема подальшого наукового дослідження.

Література

1. *Waters M.* Globalization. — London; N.Y. — P.100
2. *Шейко В.М.* Історико-культурологічні аспекти формування етнічної ідентичності // Вісник Харківської державної академії культури: Зб. наук. пр. Вип. 15. — Харків, 2004. — С.4-15.
3. *Астафьева О.Н.* Многообразие моделей этнокультурной идентичности в современном информационно-коммуникативном пространстве // <http://www.rsl.ru/rumchten/doclad/1452004821.doc>.
4. *Матета О.* Особливості етнокультурної маргінальності в Україні: теоретичний аспект // Людина і політика. — 2004. — № 3. — С.9-13.
5. Круглий стіл «Реструктурація особистості в нестабільному суспільстві: зміна життєвих світів, руйнація ідентичності, маргіналізація»//Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2000. — №3. — С.158-195.
6. *Шульга М.* Національна і політична маргіналізація за умов системної кризи // Соціологія:теорія, методи, маркетинг. — 2002. — № 1. — С.5-20.
7. Етнічний довідник: поняття та терміни // <http://testlab.kiev.ua/PUBLICAT/SOC/YEVTUKH/index...>

Надійшла до редакції 20.01.2005 р.